

ТРАНСПОЗИЦІЙНІ ВИЯВИ У МЕЖАХ ФУНКЦІОНАЛЬНО- СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ МИНУЛОГО ЧАСУ

У статті розглянуто транспозиційний потенціал часових форм дієслова. Виділено семантичні компоненти дієслівної форми, що дозволяє передбачити можливості транспозиційного процесу. Ключові слова: аспектуальність, темпоральність, співвіднесеність, експресивність, асиметричність, синонімічне зближення.

The article examines transpositional potential of the tense form of verbs. It differentiates semantic components. Of the verb forms, which allow anticipating the possibilities of the transpositional process. Key words: aspectuality, temporality, correlation, expressiveness, asymmetry, synonymous, rapprochement.

Лінгвістика вивчає цілий ряд семантичних категорій, у яких відображається ідея часу; категорія темпоральності; такса ж аспектуальності і часової локалізації, а також категорії часового порядку, іншими словами, категорію часової послідовності [3, с. 85]. Дієслівна категорія часу являє в українській мові систему граматичних форм, що використовується для вираження відношення до моменту мовлення чи до часу іншої дії. Категорія часу дієслова в межах свого прямого і транспозиційного уживання підпорядкована завданням мовленнєвого акту і разом з категорією виду утворює площину часової стратифікації денотативного змісту речення щодо особи мовця. Часова модифікація тієї чи тієї дієслівної лексики не впливає на реалізацію граматичного значення виду, але значення часу часто виступає детермінантом функціонального навантаження видової форми. Важливою передумовою розгляду транспозиції дієслівних форм із семантикою минулого є усвідомлення того, що значеннєва структура граматичного значення минулого часу характеризується такими особливостями: 1) містить семи реальності дії (оскільки минула дія – це та, яка відбулася/відбулася або не відбулася/не відбулася. Цей стан речей характеризує позамовну дійсність, і його таким усвідомлює мовець); 2) минулий доконаний називає дію, що відбулася, тобто характеризується результативністю, минулий недоконаний – дію, яка відбувалася, тобто виявляє процесність дії, необмеженість розгортання дії до моменту мовлення. Названі ознаки активізуються в процесі транспозиції в результаті взаємодії семантики двох темпоральних планів і спричиняють як стилістично-експресивні ефекти, так і образно-сміслову конотацію переданої думки. 1. Минулий час у значенні майбутнього. Дослідники з різних позицій підходять до розгляду механізму переносного вживання форм минулого часу в значенні майбутнього. Так, О.І. Бондар [2, с.24] відмічає, що цей тип транспозиції пов'язаний "з уявним перенесенням майбутньої дії в минуле, майбутня дія при цьому уявляється вже здійснена" [3, с. 78], пов'язує переносне вживання минулого в значенні футурума з "метафоричним ототожненням майбутнього і минулого". Обидва ці підходи видаються слушними, оскільки підкреслюють різні сторони метафоричного процесу. Ми ж дотримуємося загальної концепції метафоричного процесу часової категорії, викладеної вище, що дозволяє з'ясувати особливості механізму

транспозиції в різних видах цього типу граматичної метафори і пов'язані з нею прагматичні ефекти.

I. Минулий доконаний у значенні близького майбутнього. У цій функції вживається обмежена кількість дієслів. Як правило, це інхоактивні лексеми (позначають початок переміщення у просторі): пішов, побіг, поїхав тощо. Транспоновані дієслівні форми минулого часу називають дію, що має здійснитися в найближчому майбутньому, як безпосередньо межує з моментом мовлення [3, с.79]. – Ну, я пішов! Вона (мама) по-змовницькому озирається і раптом каже: – А може, й справді піти покупатися. Я затримуюсь на порозі, однак мамин ентузіазм миттю згасає (В. Шевчук); – Нарвіть же тепер і в пілотки, додому понесете, – сказав Штокало – А я пішов спать... Заходьте й ще, як закортить. (Григор Тютюнник). Основою метафоричного переносу в цьому типі транспозиції виступає, по-перше, те, що з формами минулого доконаного, вжитими у вторинній функції, поєднуються займенники 1-ї особи. Очевидно, таке обмеження на вживання категорії особи пов'язане з характером цієї транспозиції, яка передбачає залежність відповідної майбутньої дії безпосередньо від волі мовця. Емоційно-вольовий компонент думки людини про майбутню дію стосується саме плану теперішнього. Крім того, близьке майбутнє – це, фактично, віддалене теперішнє (пор. кваліфікацію дослідниками майбутнього доконаного як теперішнього-майбутнього). Все це зводить дію до плану теперішнього, до моменту мовлення. По-друге, дієслова, що вживаються в функції близького майбутнього, здатні розвивати перфектне значення, яке передбачає актуальність минулої дії на момент мовлення. Ці фактори обумовлюють те, що суміжною точкою двох темпоральних планів (минулого і майбутнього) виступає саме момент мовлення. На основі цієї суміжності і відбувається метонімічний перенос значення. Семантика майбутності переноситься на дієслівну форму минулого доконаного. В уяві мовця і слухача дія вже ніби відбулася. Але до дійсної її реалізації має пройти якийсь проміжок часу. Мовець говорить про дію як про минулу, тим самим підкреслюючи намір її виконати. Але цей намір не обов'язково виявляється як рішучий. Пор.: Ну, я пішов і Ну, я, мабуть, пішов (розм.). (У другому випадку значення невпевненості есплікується лексемою мабуть). Уживаючи транспоновану часову форму, мовець може свідомо або несвідомо очікувати певної реакції співрозмовника на його повідомлення: – А ти хоч знаєш чому я за тебе вийшла? – Чому? – Бо ти без мене отак би й пропав. – Ну так і пропав би!.. То я, Катю, побіг (А. Дімаров). Заміна розповідної інтонації на питальну посилює значення невпевненості, пор.: То я, Катю, побіг? Минулий доконаний близької дії є синонімічним теперішньому у значенні близької наміченої дії. Про це свідчать і випадки вживання цих форм в одному контексті: А ми в трьох zostалися. Василеві Кібкалові йти під гору, він живе недалеко від Штокала, а Мані й мені _ до мосту. – Що ж, пішов і я, – кажу. – Щасливо. Ти не йдеш, Маню? – Іду. Я сама боятимусь (Григор Тютюнник). Ці граматичні синоніми – минулий доконаний близької дії (пішов) і теперішній близької наміченої дії (йдеш, іду) – істотно відрізняються відтінками значення. Темпоральна відстань від моменту мовлення до моменту реалізації дії при вживанні теперішнього наміченої дії може бути більш-менш довільною (від мінімальної до відносно тривалої, що вимірюється місяцями, навіть роками). Минулий близької дії називає дію, що безпосередньо

йде за моментом мовлення, часова відстань до її реалізації є мінімальною, вимірюється секундами, хвилинами. Крім того, вживання теперішнього наміченої дії забарвлене відтінком категоричного наміру її виконати. Тут некоректними будуть уживання типу: Я, мабуть, через два дні їду додому (розм...). Закономірним є: Я через два дні їду додому. Тим самим мовець дає зрозуміти, що його рішення є остаточним, не залежить від реакції співрозмовника. Конотація впевненості у цьому випадку зумовлена вживанням форми теперішнього часу, оскільки семантика теперішності актуалізує дію, реальність якої стає безсумнівною. Минулий доконаний теж називає реальну дію, але при цьому не актуалізує її, а підкреслює результативність. Тому в значенні близького майбутнього форми минулого доконаного можуть супроводжуватися модальною конотацією широкого діапазону – від упевненості до невпевненості. II. Минулий доконаний у значенні бажаного майбутнього. Суттєвою ознакою цього різновиду переносного вживання минулого доконаного є те, що дієслівна форма вплітається в антифразис (висловлення, яке передає зміст, зворотний тому, про що думають. Антифразис як метафорична модель передачі думки у цьому випадку виявляється у вживанні стверджувальних позитивно-оцінних конструкцій для вираження негативного змісту (як правило, при відповідній зміні інтонації) Напр.: Андрій знову обійшов свою колимагу: "Жигулі" вліпились не в жарт... Хоч їм дісталось більше.., "Волгу" теж пом'яло як слід. В сотню обійдеться, не менше, – подумав Андрій про ремонт. – От і купив машину. Беріг гроші на пральну машину, та не просту – автомат...(А. Дімаров). Модальність ірреальності майбутньої дії (купити) передається стверджувальною конструкцією, у якій дія сприймається як реальна, пор.: Тепер не куплю машини. Функція модальної метафори в цьому випадку значно посилена переносним уживанням дієслівної форми. Загалом граматична метафоричність спричиняє ряд конотацій: модальність розчарування, впевненості й визначеності щодо характеру майбутньої дії (її нездійсненність). З'ясуємо, які існують передумови граматичної образності в цьому випадку. Антифразис як модальна метафора зберігається і в такій трансформації аналізованого виразу: От і куплю машину. При цьому дієслівна часова форма вживається в прямому значенні, називаючи майбутню дію. Форма майбутнього доконаного передає ірреальну дію, оскільки невідомо, чи здійсниться дія в майбутньому. У такий спосіб метафорична модальність впевненості, реальності дії, властива антафразису, стикається з модальністю ірреальності дієслівної форми. На цьому тлі стилістичний ефект виступає не таким яскравим, виразним, пор.: (у відповідному ситуативному контексті) От і подивився фільм і От і подивлюся фільм; Тепер ти мене швидко знайшов, чекай і Тепер ти мене швидко знайдеш, чекай. Отже, аналізований тип передачі думки (От і купив машину) являє собою єдину модально-темпоральну метафору. Середовищем існування форми минулого в значенні бажаного майбутнього є саме антифразис. Якщо ми змінимо модальність твердження на модальність заперечення, неможливим стане і вживання цього типу минулого в значенні майбутнього: От і не купив машину; От і не подивився фільм; Тепер ти мене не швидко знайшов. Такі висловлення не можуть використовуватись для передачі майбутньої дії. Отже, при вживанні форм минулого часу на позначення бажаного майбутнього метафорично сприймається цілий вираз, і в ньому – темпоральність дієслова. Показниками прямого значення транспонованого висловлення виступають інтонація і ситуативний фактор.

ЛІТЕРАТУРА 1. Бондар О.І. Лінгвістична категорія часу як відображення реального часу// Мовознавство. – 1986. – № 2 . – С. 41-45. 2. Бондар О.І. Система і структура функціонально-семантичних полів темпоральності. – К., – 1998. – С. 141.

_____ Розділ І. Функціональна семантика лексичних і граматичних одиниць І

31

3. Бондаренко А.В. Вид и время русского глагола. М.: Просвещение, 1971. – С. 198. 4. Загнітко А.О. Теоретична граматика української мови. – Донецьк, 1996. – С. 343. 5. Кононенко В.И. Системно-семантические связи в синтаксисе русского и украинского языков. К.: Вища школа, 1976. –209 с.